

ÇAYLAK TEVFİK

ta, hepsini "bu âdem" ifadesiyle başlatmış; 226 mizahî fıkra bir araya getirilmiştir. Bunların içinde bir de "Bu Âdem'in Sergüzeşti" başlığı altında, İstanbul'un yağlıkcı esnafından saf ve dürüst bir insanın kendisini içkiye kaptırıp bir tekke şeyhinin mârifetiyle nasıl eski haline döndürüldüğünü anlatan uzun bir hikâye yer almaktadır. Gördüğü rağbet dolayısıyla bir yıl sonra ikinci baskısı yapılan (1302/1884) eserin 197 fıkrasının Almanca tercümesi yukarıda adı geçen eser içinde çıkmış (1-93 s.), Th. Menzel'in "Türkische Bibliothek" külliyyatının XIII. kitabı olarak ayrıca yaptığı Almanca tercümesiyle tamamlanmıştır (*Das Abenteuer Buadem's*, Berlin 1911). Öte yandan Leningrad Doğu Dilleri Enstitüsü yayınları arasında Dimitriev tarafından eski harflerle bir neşri de yapılmıştır (*Bu Adam. Osmanskiy Tekst so slovarem*, Leningrad 1928). Orijinal baskıdaki uzun hikâye bu baskıda yoktur. 6. *Hazîne-i Letâif* (İstanbul 1302-1303). Müellifin en hacimli ve en zengin fıkra derlemesi olan bu eser, Türk fıkralarından başka diğer Doğu ve Batı milletlerine ait mizahî fıkraları da içine almaktadır. 658 fıkrayı bir araya getiren kitabın taklit baskıları da yapılmıştır. 7. *Tahrîc-i Harâbât* (İstanbul 1300). Ziyâ Paşa'nın *Harâbât*'ında Osmanlı şairlerine ait şirlerden seçme beyitlerin kafiye sırası ile bir araya toplandığı küçük bir antolojidir.

Tarihe Dair Eserleri. 1. *Meşâhîr-i Osmâniyye Terâcim-i Ahvâl-i Kapudân-ı Deryâ Meşhur Gazi Hayreddin Paşa Barbaros* (İstanbul 1293). Osmanlı donanmasının Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar bir tarihçesiyle birlikte Barbaros Hayreddin Paşa'nın hayatını ve devrindeki deniz muharebelerini ele alır. Üç cüz olacağını haber verdiği bu kitabın ilk iki cüzünü çıkarabilmiştir. 2. *Târih veya Sene 1171 Cinayetleri* (İstanbul 1302). Osmanlı Devleti'nin nasıl bir çevrede ortaya çıktığını belirten giriş kısmından sonra Osman Gazi'den başlayarak Çelebi Mehmed'e kadar Osmanlı hükümdarlarının devirlerinin bir değerlendirmesini yapan ilk cüzünden sonraki kısımlar elde bulunmadığından esas konusu belli olmayan eserden Cl. Huart millî ve tarihî bir roman diye bahseder ("Bibliographie ottomane", JA, 8. seri, IX, April-Juin 1887, s. 367). 3. *Yâdigâr-ı Macaristan-Asr-ı Abdülhamid Han* (İstanbul 1294). Devlete baş kaldıran Sırplar'a karşı çok çetin savaşlar sonunda 29 Ekim 1876'da kazanılan Aleksinaç zaferini

tebrik için İstanbul'a gelen Macar heyetinin ziyaretine karşılık vermek üzere Sultanahmet Özbekler Dergâhı şeyhi Süleyman Efendi'nin başkanlığında ve kendisinin de tek gazeteci olarak içinde bulunduğu Türk heyetinin 20 Nisan-18 Mayıs 1877 tarihleri arasında Macaristan'a yaptığı seyahati, İstanbul'dan başlayıp dönüşü kadar günü gününe anlatır. Büyükçe bir kısmı önce *Macaristan'a Seyahat* adı altında imzasızın yarım kalmış bir tefrika şeklinde çıkmıştır (*Basret*, nr. 2097, 6 Cemâziyelevvel 1294/7 Mayıs 1293-nr. 2118, 28 Cemâziyelevvel 1294/29 Mayıs 1293). Kitap halinde basılırken esere, 1849 Macar ihtilâli ileri gelenlerinin Türkiye'ye sığınmalarının ve bundan doğan "mülteciler meselesi" krizinin özlü bir tarihçesiyle kendisinin de dahil olmak üzere Türk heyetini teşkil eden şahısların hal tercümelerini veren bir kısım ilâve edilmiştir. Macarlar'ın Türkler'e olan yakınlık ve dostlukları üzerinde ısrarla durulan eserde, müşterek Rus tehdidi karşısında Türk-Macar yakınlaşmasının akisleri görülmektedir.

Son Eserleri. 1. *Usûl-i İnşâ ve Kitâbet* (I-II, İstanbul 1307-1308). Mekteb-i İdâdî-i Mülkiyye'de üç sene boyunca verdiği kompozisyon ve edebiyat bilgileri derslerinden meydana gelen ve en hacimli eseri olan bu kitap, örneklerinin bolluğu ve tasnif tarzının farklılığı ile dikkati çeker. 2. *Levâmiu'n-nûr* (İstanbul 1308). Hz. Muhammed'in çeşitli yönleriyle hayatından başka ailesini ve Asr-ı saâdet'in önde gelen şahsiyetlerini ele alan geniş çerçeveli bir eserdir. Konuya hürmetle her bakımdan büyük bir özen göstererek yazdığı kitap, aynı zamanda baskı tekniği bakımından da dikkati çekmektedir.

Bunlardan başka Mehmed Tefvik'in, hazırladığını haber verdiği *Keçkül-i Fuhârâ*, *İstanbul Mirasyedeleri*, *Tandırnâme* ve *Durûb-i Emsâl-i Nisvân* adlı eserleri varsa da hepsi yine fıkra, folklor muhtevalı ve günlük yaşayışla ilgili olduğu anlaşılan bu çalışmalarını yayın alanına çıkarmamıştır. Bursalı Tâhir ve onu tekrarlayanlarca bir de *Nevâdirü'z-zurefâ* adlı eser ona ait gösterilir. Öbür adı *Mecmûa min nevâdiri'l-üdebâ ve âsâri'z-zurefâ* (İstanbul, ts.) olan *Letâif-i İnşâ* benzeri bu üç ciltlik kitabı Mehmed Tefvik'in kendi eserleri arasında hiçbir defa zikretmemiş olması, onun kendisiyle herhangi bir alakası bulunmadığını meydana koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Çaylak Tefvik hakkında bütün yazılanlar, onun başından itibaren eksik olduğu kadar yanlıcı tarafları da bulunan ve 1877'den öteye gitmediği için hayatının en verimli son on altı senesini açığa bırakan kendi hal tercümesine dayanmaktadır. Burada, onlarda bulunmayan bilgiler doğrudan doğruya kendi eserleriyle devrinin basınından elde edilmiştir. Mehmed Tefvik, *Yâdigâr-ı Macaristan*, İstanbul 1294, s. 29-32 (kendisi yazdığı hal tercümesi); Fatin, *Tezkire* (nşr. Şinâsi), İstanbul [1282], s. 35-36 (basılı tek nüshası Ö. F. Akün'ün hususi kütüphanesindedir, metin için bk. Ömer Faruk Akün, "Şinâsi'nin Fatin Tezkiresi Baskısındaki Yeni Biyografik Bilgiler", TM, XIV (1965), s. 291-292); Ebüzziyâ Tefvik, *Salnâme-i Hadîka*, İstanbul 1290, s. 83; Paul Horn, *Geschichte der türkischen Moderne*, Leipzig 1902, s. 40-41; Th. Menzel, *Ein Jahr in Konstantinopel. Zweiter Monat: Helva-Sohbeti (Die Helva-Abendgesellschaft) Einleitung: Mehmed Tewfik und Sein Werk*, Erlangen 1905, s. 1-7; a.mlf., "Bekrî Mustafa bei Mehmed Tewfik", KSz, VII (1906), s. 83-89; a.mlf., «Mehmed Tewfik's "İstambolda Bir Sene"», a.e., X (1909), s. 1-60; a.mlf., "Bu adem-Schwänke", *Beiträge zur Kenntnis des Orients*, IX (1914), s. 124-129; a.mlf., "Tewfik Mehmed", *El* (Fr.), (1930), IV, 765; a.mlf., "Tewfik Mehmed", *IA* (1971), XII/1, s. 212-213; K. J. Basmaçjian, *Essai sur l'histoire de la littérature Ottomane*, İstanbul 1910, s. 223-224; Wl. Gordievski, *Çerki Po Novoy Osmanskoj Literatur*, Moskva 1912, s. 96-99; Bertha Schmidt, *Übersicht der türkischen Literatur*, Heidelberg 1918, s. 5; Osmanlı Müellifleri (1338), II, 117-118; Ahmed Râsim, *Muharrir, Şair, Edib*, İstanbul 1924, s. 50-51; Selim Nüzhet [Gerçek], *Türk Gazeteciliği*, İstanbul 1931, s. 67, 68, 72, 74, 86-88; Mustafa Nihad [Özön], *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1934, s. 324; a.mlf., *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1941, s. 222; Gövsa, *Türk Meşhurları*, [1945], s. 92-93; Ali Suâvi, "Yeni Osmanlılar Târihi", *Ulâm Gazetesi*, nr. 15, Paris 1 Muharrem 1287, s. 908-909; Otto Spies, "Die Moderne Türkische Literatur", *HOr*. (1963), s. 350.

ÖMER FARUK AKÜN

ÇEÇENİSTAN

Kuzeydoğu Kafkasya'da ülke.

13.300 km² yüzölçümü, 1.450.000 nüfusu (Kasım 1991) olan Çeçenistan kuzey ve doğuda Dağıstan, batıda İnguş Cumhuriyeti ve Kuzey Osetya, güneyde ise Gürcistan'la çevrilidir. 1957'de Rusya Federasyonu'na bağlı olarak kurulan Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yer alan Çeçenler, Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında Rusya'dan bağımsızlıklarını ilân ederek (1 Kasım 1991) Çeçen Cumhuriyeti'ni (Nohçî Respublika) kurdular. Fakat bu cumhuriyeti henüz hiçbir devlet resmen tanımamıştır. Cumhuriyetin başşehri Grozniy, diğer önemli şehirleri Gudermes, Malgobek ve Argun'dur.

Fiziki Coğrafya. Yükselti, güney sınırında bulunan Kafkas dağlarından itibaren kuzeye doğru azalır; en yüksek nokta, Kafkaslar'ın ülkedeki parçası olan Bokovoniy dağları üzerinde Tebulos-Mta / Tebolt-Lam doruğudur (4494 m.). Bu yüksek dağların kuzeyinde ve ülkenin orta kesiminde Çeçen ovası, onun kuzeyinde ise içinde kum tepelerine de rastlanan Nogay bozkırı adındaki Terek-Kuma çöküntüsü yer alır. Güneyde dağ iklimi, kuzeyde kara iklimi hüküm sürer; bu kesimde yazlar sıcak ve uzun, kışlar ise ılık olur ve yılın büyük bölümünde yeşillik görülür. Güneydeki dağlık alan 1950 m. yüksekliğe kadar sık bir şekilde kayın, gürgen ve meşe ormanlarıyla kaplıdır; 2000 metreden yüksek kesimlerde ise otlaklar başlar ve içlerinde tıbbî amaçla kullanılan ot cinslerinin de yaygın olduğu bu otlaklar 3700 m. yüksekliğe kadar devam eder. Ülkenin orta kesiminde step bitkileri, kuzeydeki Nogay bozkırında çalılıklar görülür. Dağlık alanlarda ayı, yaban domuzu, kurt, tilki ve tavşan gibi av hayvanları yaşar; daha yüksek kesimlerde ise dağ panterine rastlanır. En büyük akarsu, Kafkas dağlarının üzerindeki buzullardan doğarak Hazar denizine ulaşan Terek nehridir. Terek'in kolu olan Sunja ile onun kollarından Argun ve Assa da diğer önemli akarsulardır. Ülke sınırları içinde büyük göl yoktur; Kuzey Kafkasya'nın en büyük gölü olan deniz seviyesinden 1870 m. yükseklikteki Kezenoy'un yüzölçümü sadece 2 km²'dir ve bunun dışında da ancak birkaç küçük çöküntü ve heyelân gölü bulunmaktadır.

Etnik Durum, Dil ve Din. 1.450.000'i çeçen nüfusun 1 milyon kadarını Çeçenler oluşturur. Bunlardan başka ülkede yaklaşık 300.000 Rus, Çeçenler'e etnik bakımdan akraba olan 100.000'i aşkın İnguş, toplam sayıları 20.000'e varan Dağıstan halkları (Kumuklar, Nogaylar, Avarlar, Laklar, Dargınlar...), 14.000 Ermeni, 12.000 Ukraynalı, 5000 Tatar, sayıları zaman zaman değişen 5000 civarında (1991) yahudi ve bunlara ilâve olarak 1988'de Orta Asya'dan göç eden 4000 kadar Ahıska Türkü yaşar. Ülkede görülen bu etnik çeşitlilik aynı zamanda konuşulan dillerin de çokluğunu ifade eder.

Bugün dünyada Ruslar'ın verdiği Çeçen adıyla tanınan, ancak kendi dillerinde adları Nahçiy olan Çeçenler'in millî dili, Kafkas-İberyaya dil ailesinin Nah grubundan Nahçıçodur (Çeçence), bu dil aynı zamanda devletin de resmî dilidir. Kafkasya'nın en eski halklarından biri olan

ve ülkede büyük çoğunluğu teşkil eden Çeçenler'in bir kısmı İnguş Cumhuriyeti ve Dağıstan gibi komşu ülkelerle Türkiye, Suriye, Ürdün, Kazakistan ve bazı Batı ülkelerinde yaşamaktadır. 1944'te Stalin tarafından Kazakistan'a sürgün edilmiş olan Çeçenler'in bir kısmı 1988'den itibaren ülkelerine dönmeye başlamışlardır; ayrıca Suriye, Ürdün ve Türkiye'den de dönenler olmaktadır.

İslâmiyet'i kabul etmeden önce putperest bir halk olan Çeçenler'in bu dönemleriyle ilgili fazla bilgi yoktur. Bazı araştırmacılar, eski mâbedlerin duvarlarında bulunan haçlarla diğer dinî tasvirlerle bakarak Hıristiyanlığı benimsemiş olduklarını ileri sürmüşlerse de özellikle Gürcü Kralı David (ö. 1125) ile Kraliçe Tamara'nın (ö. 1212) bölgede Hıristiyanlığı yaymak için gösterdikleri yoğun çabalara rağmen bu dinin Çeçenler arasında fazla tutunmadığı bilinmektedir. Bazı belgelerden anlaşıldığına göre Çeçenler İslâmiyet'i VIII-IX. yüzyıllarda vuku bulan Arap-Hazar savaşları sırasında tanışmışlar ve çok yavaş olmakla birlikte ilk defa bu dönemde ihtidâ etmeye başlamışlardır. Çeçenler'in İslâmiyet'i benimsemeleri asırlar boyu devam etmiş, bunda özellikle XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Orda Hanlığı'nın büyük katkısı olurken 1391-1395 yılları arasında bu devleti parçalayan Timur'un, İslâm'ın sancağını buraya dikmiş olmasına rağmen sert tutumu yüzünden menfi etkisi olmuştur. Timur'un çekilmesinden sonra yine yavaş yavaş Altın Orda ve Azerbaycan müslümanlarının etkisiyle başlayan Çeçenistan'daki İslâmiyet'in yayılışı nihayet XVIII. yüzyılda tamamlanmış ve bu asrın ortalarında Çeçenler'in akrabaları olan İnguşlar'ı da müslüman etmeleriyle İslâmiyet bölgenin hâkim dini haline gelmiştir. Ancak 1859'dan sonra Ruslar'ın bütün Kafkasya'yı ele geçirmeleri ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde de komünist idarelerin kurulması İslâmî gelişmeyi olumsuz yönde etkilemiştir.

Hanefî mezhebine mensup olan Çeçenler arasında özellikle Rus işgalinden sonra Nakşibendiyye ve Kâdiriyye tarikatları yayılmıştır; İslâm kültürünün muhafazasında ve Ruslar'a karşı verilen mücadelede bu tarikatların çok önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Kuzey Kafkasya Dağlık Cumhuriyeti'nin 1924'te feshedilmesinden sonra Rusya Federasyonu'na bağlanan Çeçenistan'da, bu tarihe kadar kullanılan Arap alfabesi dinî liderlerin toplum üzerindeki etkilerini azaltmak amacıyla kaldırılarak yerine

Latin alfabesi konulmuştur. 1920'li yılların sonlarına doğru dine karşı tarihte eşî görülmemiş şiddette bir savaş başlatılmış ve en ağır baskılar öncelikle İslâm dinine yöneltilerek bilhassa 1937-1939 yılları arasında binlerce kişi kurşuna dizilmiştir. Gorbaçov'un reformlarına kadar devam eden ateizm politikası ülkede İslâm'ın gelişmesini engellemiştir. Eldeki kayıtlara göre 1837'de Çeçenistan'da ibadete açık 310 cami mevcut iken komünist idarede bu sayı ikiye kadar düşmüş (1978), ancak Gorbaçov'la birlikte tekrar yükselmeye başlamıştır.

1 Kasım 1991'de Çeçenler Rusya Federasyonu'ndan ayrılıp bağımsızlıklarını ilân ettikten sonra kabul edilen Çeçen Cumhuriyeti anayasasına göre din devlet işlerinden ayrılmış, buna karşılık bütün dinî hizmet ve faaliyetlere devlet desteği getirilerek meselâ Grozniy şehrinde Devlet İslâm Enstitüsü kurulmuş ve buradaki İslâm Kültür Merkezi'ne madî katkıda bulunulmuştur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde kapatılan camilerle Grozniy'deki bir kilise ve bir sinagog da yeni dönemde tekrar ibadete açılmıştır.

Ekonomi. Çeçen Cumhuriyeti ekonomisinin temelini petrol teşkil eder. Hermen her tarafta petrole rastlanmakla birlikte çıkarma ve işleme tesisleri daha çok Grozniy ile Gudermes arasında ve Malgobek dolaylarında yoğunlaşmıştır. Rafinerilerin en büyükleri Grozniy'de bulunmakta ve elde edilen ürünler başka ülkelere de satılmaktadır. Petrol boru hatları Hazar denizi kıyısındaki Mağçakale'ye, Karadeniz kıyısındaki Tuapse'ye ve ayrıca Donets kömür havzasına uzanır. Petrol ve petrokimya sanayii için gerekli makineleri imal eden fabrikalar da Grozniy çevresinde yer almaktadır. Ülkedeki diğer sanayi çeşitleri arasında kereste ve parke imalâtı, müzik aletleri yapımı ve gıda sanayii önemlidir. Petrolden sonra başlıca yer altı zenginliği kömür ve doğal gazdır.

Tarım alanları daha çok Terek havzasında toplanmıştır. Ziraat çeşitleri içinde meyveciliğe, bağıcılığa ve tütün ekimine önem verilir; hayvancılık da gelişme yolundadır.

Ülkedeki ulaşımın büyük yükünü, cumhuriyetin sınırları dışına da çıkarak Hazar denizi kıyısında Astarhan ile Bakü'ye, Karadeniz kıyısında Tuapse'ye ve Azak denizi kıyısında Rostov'da bağlanmış olan demiryolları çekmektedir. Başşehir Grozniy'in ayrıca diğer önemli şehirler ve komşu ülkelerle karayolu bağlantısı da vardır.

ÇEÇENİSTAN

Eşsiz tabiat güzelliklerine ve çok sayıda tarihî kalıntılara sahip olan Çeçen Cumhuriyeti turizm potansiyeli açısından zengindir; ancak imkânların çokluğuna rağmen turizm sektörü gelişmiş değildir.

Tarih. Çeçen arazisinde özellikle Kezenoy gölü civarı ile Halhulau nehri vadisinde Paleolitik dönemden beri insanların yaşadığı bilinmektedir. Ülkenin çeşitli yerlerinde milâttan önce III. binyıla ait mezar anıtları bulunmakta, arkeolojik verilerden bu dönemde burada tarım topluluklarının oturdukları ve bu insanların çömlek yapmayı, maden işlemeyi bildikleri öğrenilmektedir. Ermeni, Gürcü ve Yunan-Roma kaynaklarında Nahçiy genel adıyla Gargar, Durdzuk, İsadnk (Sod), Kist gibi Çeçen kavim isimlerinin geçmeye başlaması milâttan önce IV-III. yüzyıllardan itibaren. Milâttan sonra I. yüzyılda Alan Kavim Birliği'ne katılan Çeçenler, IV. yüzyıldaki Hun istilâsından sonra Orta ve Kuzeydoğu Kafkasya'ya yayılmışlar ve bütün Kafkasya'nın siyasî hayatında aktif rol oynamışlardır.

Arap-Hazar savaşları sırasında Emevîler'in Ermeniyeye genel valisi Mervân b. Muhammed'in (sonradan Halife II. Mervân) 736-738 yıllarında Durdzukistan'a (Çeçenistan) yaptığı akınlarla bölgede İslâm hâkimiyeti yerleşmeye ve bu dönemden itibaren Dağıstan ve Çeçenistan halkları İslâmlaşmaya başladı. XIII. yüzyılda Çeçenistan Moğol saldırısına uğradı. Han-kal vadisinde yapılan savaşı Çeçenler kazandıysa da 1238-1240 yılları arasında Mengü Han'ın önünden dağlara çekilmek zorunda kaldılar ve dağlar hariç ülkenin bütün arazisi Cuci ulusu topraklarına katıldı. 1395 yılında ise Timur'un Sunja nehri havzasına varması ile ikinci Moğol istilâsı başladı; ancak üç dört yıllık hâkimiyeti sırasında Timur da dağlık kesimleri ele geçiremedi. Çeçenler, Moğollar'ın toplam iki asır kadar Kuzey Kafkasya'nın step bölgelerini kontrol altında tuttukları dönemde çekildikleri dağlarda bağımsızlıklarını korumayı başardılar ve bu uzun savunma yıllarında farklı bir kale mimarisinin ortaya çıkmasına yol açtılar. Çeçen-İnguş mimarlarının ünü bütün Kafkasya'ya yayıldı; bugün de Çeçen ülkesinin dağlık kesimlerinde muazzam kale kalıntılarına rastlanmaktadır.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Ruslar Kuzey Kafkasya'ya doğru sistemli bir şekilde yayılmaya başladılar ve Terek nehri boyları Rus Kazakları'nın iskânına sahne oldu. 1567'de bu nehrin kıyısında Ter-

ki Kalesi, 1718 yılından sonra da daha başka kaleler inşa edildi ve böylece Kafkasya'daki Rus cephesi iyice kuvvetlendirildi. Nitekim 1722'de İran-Rus savaşları sırasında I. Petro bir süre, artık kendileri için güvenli hale geldiğini kabul ettikleri Çeçen topraklarında kalmıştı. Ancak bir süre sonra silâha sarılan Çeçenler 7 Temmuz 1732 tarihinde Yarbay Koh kumandasındaki Rus birliklerini yenilgiye uğrattılar. Bu dönemden itibaren Rus kaynaklarında Nahçiy halkının adı Çeçen, ülkelerindeki de Çeçnya olarak geçmeye başladı. 1735 yılında Kırım hanının kuvvetlerini de yenen Çeçenler bu yüzyılda bir taraftan Rus ordularına, diğer taraftan da onlarla iş birliği yapan Kabardin, Kumuk ve diğer kabilelere karşı savaşlarını yoğunlaştırdılar ve özellikle Beybulat Taymiyev'in, daha sonra da Şeyh Mansur'un (Uşurma) liderliğinde başarılı bir mücadele verdiler. Bu dönemlerde Kafkasya'daki Rus istilâsına ve baskısına direnenlerin başlıca merkezi Çeçenistan olmuştur. 1810'da İnguşlar kendi istekleriyle Rus tâbiyetine geçtiler ve imzaladıkları antlaşmayla savaş sırasında onların yanında yer almayı kabul ettiler. Böylece Çeçenler'le aynı kökten gelen İnguşlar onlardan kopmuş oldular ve Ruslar tarafından ayrı bir halk olarak ilân edildiler.

Rus baskısıyla dağlara çekilen Çeçenler, verimli topraklarının Kazaklar'a dağıtılması üzerine İmam Gazi-Muhammed'in (ö. 1832) Dağıstan'da başlattığı ve halefleri Hamza (Gavzat) Bey (ö. 1834) ile Şeyh Şâmil'in (ö. 1871) devam ettirdikleri ünlü direnişe katıldılar. Çeçenler özellikle Şeyh Şâmil'in 1859'da teslim oluncaya kadar yirmi beş yıl süreyle verdiği, tarihte eşine pek rastlanmayan amansız mücadelede onun en sadık mütefiki olmuşlardır. Bölgenin tamamen

Rus kontrolüne girdiği 1860'lı yıllarda Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye doğru göçler başladı. Rus hükümeti, Çeçenistan ve Dağıstan göçmenleriyle beraber yahudileri de Türkiye'ye sürdü; ancak yahudiler daha sonra Suriye ve Filistin'e geçtiler. Aynı yıllarda Baysungur, Uma Duyev, Atabi Atayev ve Dade Zalmayev gibi liderlerin kumandasında sürdürülen isyanlardan ve 1877'de başlayıp bir yıl sonra lider Alibey-Hacı'nın Groznyi'de idamıyla bastırılan son büyük isyandan herhangi bir sonuç elde edilemedi.

Rusya'daki Bolşevik İhtilâli sırasında Çeçen ülkesinde yeni isyanlar baş gösterdi. 1917 yılında kurulan, Şeyh Uzun-Hacı idaresindeki Çeçenler'in de dahil olduğu Kuzey Kafkasya Halklarının Dağlık Cumhuriyeti adlı Kafkas Devleti (Dağıstan) 11 Mayıs 1918'de Rusya'dan ayrıldığını ilân etti. Bir yıl sonra Dağıstan topraklarını General Denikin ele geçirdi ve burada bölgesel askerî yönetimler kurarak tekrar çarlık döneminin müesseselerini ihya etti. Fakat derhal büyük bir ayaklanma başlatan Dağıstanlılar, 1919 sonbaharına doğru Bolşevikler'in de desteğiyle Denikin'in bütün garnizonlarını imha ettiler ve bağımsız Dağıstan Cumhuriyeti'ni tekrar kurdular. Ancak Rusya'da duruma tamamen hâkim olan Bolşevikler Dağıstan topraklarını işgal etmekte gecikmediler (1921) ve bir süre sonra cumhuriyeti feshedip (7 Temmuz 1924) o dönemde izledikleri, etnik farklılıkların olduğu bölgeleri otonom idarelere bölerek buralarda yaşayan halkları birbirinden ayırma politikası çerçevesinde, Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Çeçenistan, İnguşistan ve Asetistan (Osetya) otonom idarelerini kurdular. 1936 yılında Çeçenistan ve İnguşistan, Rusya Federasyonu'na bağlı Çeçen-

Çeçen Cumhuriyeti'nin başşehri Groznyi'de Başkanlık Sarayı

İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Çeçeno-İnguşskaya ASSR) adı altında birleştirildi. 1937-1939 yıllarında Sovyetler Birliği'nde yaşayan pek çok halk gibi Çeçenler de Stalin'in totaliter idaresi sonucu yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. II. Dünya Savaşı sırasında 1943'teki Tahran toplantısından sonra 500.000 kişiyi toplu olarak imha etmeyi planlayan Moskova hükümeti 1944'te bundan vazgeçerek Çeçenler'i Orta Asya'ya ve Kazakistan'a sürgüne yolladı. Bu hareketin başlıca sebebi, Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı almaya kalkışan Stalin'in Kafkaslar'da herhangi bir mukavemetle karşılaşmak istememesiydi. 1944 zorunlu göçüyle birlikte ayrıca Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti feshedilerek topraklarının bir kısmı Kuzey Osetya'ya, bir kısmı da Dağıstan'a verildi; böylece geride kalan insanlar arasında da etnik çatışmalar için zemin hazırlanmış oluyordu. On üç yıl sonra 9 Ocak 1957 tarihinde ise eski otonom idare, Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında yeniden kuruldu.

1989 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlı devletlerin hâkimiyetlerine kavuşmaya başlamaları üzerine doğrudan Rusya Federasyonu içinde yer alan Çeçenler'le İnguşlar da faaliyete geçtiler. 27 Ekim 1991'de Çeçenistan'da parlamento ve cumhurbaşkanı seçimleri yapıldı ve oyların % 85'ini Çeçen Halkının Millî Kongresi Yönetim Kurulu lideri Cahar Dudayev aldı. Ardından 1 Kasım 1991'de Çeçen Cumhuriyeti'nin Rusya'dan bağımsızlığı ilân edildi. Fakat bunu kabul etmeyen Moskova hükümeti 7 Kasım'da olağan üstü hal uygulaması başlattı ve 8-9 Kasım'da çıkan olayların arkasından ülkeye ordu birlikleri gönderdi; ancak daha sonra bu birlikleri geri çekmek zorunda kaldı. Çeçen Cumhuriyeti'nin bağımsızlık kararı, milletlerarası alanda henüz hiçbir ülke tarafından tanınmış değildir. İnguşlar ise 30 Kasım 1991 tarihinde yaptıkları halk oylaması sonunda İnguş Cumhuriyeti adıyla Rusya Federasyonu'nda kalmayı tercih etmişlerdir.

Kültür ve Edebiyat. Çeçen halkının tarihi, dili ve gelenekleri hakkında en değerli kaynak Çeçen folklorudur. Milâttan önceki yıllarda meydana geldiği sanılan Nart destanı sözlü halk edebiyatının başlıca temsilcisidir. Özgünlüğüne rağmen dünya motifleriyle kaynaşmış olan Çeçen folkloruna, ünlü yazar Tolstoy ile P. K. Uslar ve L. P. Semenov gibi ara-

tırmacılar büyük değer vermişlerdir. İlk örnekleri Arap alfabesiyle yazıya geçirilmiş olan halk edebiyatında kahramanlık şarkıları önemli bir yer tutar. Çeçenistan ve Dağıstan dahil Kuzey Kafkaslar'da Arap dili özellikle Seyh Şâmil döneminde geniş ölçüde yaygınlık kazanmıştı. Arapça ve Çeçence şiirler yazıldığı gibi bu dilde kaleme alınmış dinî ve din dışı konuları içeren kitaplar da Arap alfabesiyle yayımlanıyordu. Önemli olayları konu edinen "tyaptar" (defter) yaygın bir edebiyat türü idi.

Sovyet idaresinde Çeçen edebiyatının gelişimi komünizmin dogmatik görüşleri çerçevesinde olmuş. Komünist Parti'yi övmek, buna karşılık dini ve gelenek, göreneklere eleştirmek Çeçen "devlet edebiyatı"nın ana teması haline gelmiştir. Bu edebiyatta insanî, beşerî değerlerin yerini sınıf kavgalarının aldığı görülür. 1924'te Arap alfabesi yasaklanarak yerine Latin alfabesi konulmuş, 1938'de de Kiril alfabesi getirilerek kitaplar Çeçen ve Rus dillerinde yayımlanmıştır. Ancak uygulanan yasağa rağmen uzun süre Arap alfabesiyle yazılan kitaplar el altından dağıtılmıştır. Birçok şair ve yazar hayatını 1937-1939 yıllarındaki baskı rejimi sırasında trajik şekilde kaybetti; bir kısmı da hapis hanelere kapatıldı veya Sibiry'a sürüldü. Ayrıca Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin feshedilip halkının Kazakistan'a

sürüldüğü 1944 yılından itibaren Çeçen edebiyatının bütünüyle ortadan kaldırılmasına çalışıldı. Arapça ve Arap alfabesiyle yazılmış Çeçence kitaplar 1944'te Grozniy'nin merkezindeki meydana yakıldı. Günümüzde bu edebiyatın bazı ürünlerine sadece özel koleksiyonlarla Moskova ve Petersburg'daki şarkiyat enstitülerinde rastlanabilmektedir. Büyük Çeçen yazar ve düşünürü Muhamad-Salih Gadayev'in (ö. 1972) bazı eserleri de ancak 1980'li yılların sonlarına doğru yayımlanabilmiştir.

Bugün ülkede çoğu Grozniy'de olmak üzere bir üniversite, iki yüksek okul, çeşitli teknik ve sosyal araştırma enstitüleriyle birçok kütüphane faaliyet göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

- A. P. Berje, *Çeçnyia i Çeçentsi*, Tiflis 1859; P. K. Uslar, *Çeçenskiy Yazık*, Tiflis 1888; a.mlf., *İstoriya Kavkaza*, Petersburg 1893; B. Dalgat, *Dreunyaya Religiya Çeçentsev*, Vladikavkaz 1893; N. F. Yakovlev, *İnguşi*, Moskva 1925; B. Pleçke, *Çeçentse*, Hamburg 1929; M. D. Çentiyeva, *İstoriya Çeçeno-İnguşskoy Pismennosti*, Grozniy 1958; İ. G. Arsahanov, *Mesto akkinskogo dialektu v sisteme çeçeno-İnguşskogo yazık*, Grozniy 1959; İ. Y. Aliroyev, *Kistinskiy dialekt çeçenskogo yazık*, Grozniy 1962; a.mlf., *Yazık, İstoriya i Kultura Vaynahov*, "Kniga", Grozniy 1990; *Oçerk İstori Çeçeno-İnguşskoy literaturı*, Grozniy 1963; V. P. Alekseyev, *Proisjojeniyie narodov Severnogo*, Moskva 1974; U. B. Dalgat, *Geroičeskiy epos Çeçentsev i İnguşey*, Moskva 1974; A. Goldşteyn, *Başni v Gorah*, Moskva 1977; G. L. Anohin, *Vostoçniy Kavkaz*, Moskva 1978; A. N. Gadlo, *Etničeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv*, Leningrad 1979; *Po Çeçeno-İnguşetii. Putevoditeli İzd 2*, Grozniy 1980; Y. A. Feodorov, *İstoričeskaya Etnografya Severnogo Kavkaza*, Moskva 1983; N. P. Gritsenko, *Goroda Severo-Vostoçnogo Kavkaza*, Rostov 1984; V. V. Rijikov – A. A. Golobutskiy, *Pamyatniki Prirodi i Zakazniki Çeçeno-İnguşskoy ASSR*, Grozniy 1985; *Geroičko-epičeskiy epos narodov Severnogo Kavkaza*, Grozniy 1988; Y. Z. Ahmadov, *Oçerk Političeskiy istorii narodov Severnogo Kavkaza v XVI-XVII vv.*, Grozniy 1988; Y. S. Vagapov, *Vaynahi i Sarmati*, "Kniga", Grozniy 1990; A. Aydamirov, *Hronologiya istorii Çeçeno-İnguşetii*, Grozniy 1991; A. Avtorhanov, *Übiystvo Çeçeno-İnguşskogo naroda Narodonbiystvo v SSSR*, Moskva 1991; V. N. Gamrekeli, "Kanalizu Toponimiki Dvaleti", *Trudi Instituta istorii AN Gruzinskoy SSR*, IV/1, Tbilisi 1958; Erol Yıldır, "Kafkasya'da Çeçen Kuleleri", *Cumhuriyet Kültür Sanat*, İstanbul 10 Mart 1992, s. 11; a.mlf., "Üretimi Anadolu'da Gerçekleştirilmiş Kuzey Kafkas Keçe Sanatı", *SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 1, Konya 1992, s. 137-142; Mirza Bala, "Dağıstan", *İA*, III, 458; A. Benignsen, "Çeçens", *EI²* (İng.), II, 18-19; "Tchéchéno", *Le Grand Robert des noms propres*, Paris 1987, V, 3068.

Çeçen el sanatları örnekleriyle Anadolu'da (Göksun-Çardak) yapılan Çeçen tarzı duvar kecesinden detay

